

УДК 81'42

Пухонська О. Я.

ІНВЕРСІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ А. БАГРЯНОЇ "ДИВНА ТАКА ЛЮБОВ")

У статті розглянуто концепцію мовної картини світу в інверсивній перспективі. Дослідницьким матеріалом є роман Анни Багряної "Дивна така любов", написаний із наскрізним використанням інверсії як стилістичного прийому. Авторка дослідження намагається проілюструвати процес творення мовної картини світу в художньому тексті через відступ від усталених норм, а саме: через порушення прямого порядку слів у реченні.

Ключові слова: інверсія, мова, мовна картина світу, текст, норма, художній твір.

В статье рассматривается концепция языковой картины мира в инверсионной перспективе. Исследовательским материалом является роман Анны Багряной "Странная такая любовь", написан со сквозным использованием инверсии как стилистического приема. Автор исследования пытается проиллюстрировать процесс создания языковой картины мира в художественном тексте через отступление от устоявшихся норм, а именно: через нарушение прямого порядка слов в предложении.

Ключевые слова: инверсия, язык, языковая картина мира, текст, норма, художественное произведение.

The article deals with the concept of linguistic picture of the world in inverse perspective. Research material is novel by Anna Bahriana "Dyvna taka lyubov" ("A strange kind of love"). That novel was written with a through using of inversion as a stylistic device. The author of the article tries to illustrate the process of creating language picture of the world in fiction through a retreat from established norms, in this case with help of changing the direct order of words in a sentence of the text.

Key words: inversion, speech, language world, the text, the rule artwork.

Прогресивний розвиток науки і техніки останнім часом все більше зводить процес людської комунікації до обмеженого обміну короткими електронними повідомленнями, майже повністю замінивши розгорнуту форму листовного, а то й (що гірше) живого спілкування. Однак, процес "ословеснення" світу не завершується ані з розвитком мультимедійних технологій, ані з тотальною комп'ютеризацією людського побуту. Все ж залишається простір художньої словесності, який значною мірою забезпечує різнобічні варіації мовного відображення навколишньої дійсності, що і становить актуальну проблему цієї наукової розвідки. У контексті такої проблеми маємо щонайменше три аспекти: власне мовна картина світу, стилістичний прийом інверсії, через який спробуємо з'ясувати процес її формування, та літературний матеріал, а саме: роман Анни Багряної "Дивна така любов", на прикладі якого покажемо, наскільки працює лінгвістичний чинник креації картини світу через мовні засоби.

Досліджуване питання лінгвістичної картини навколишньої дійсності своїми коренями сягає ідеї *антропоцентричності мови*, яку свого часу запропонував німецький вчений В. фон Гумбольдт. Значний внесок у розвиток цієї теорії зробили американські етнолінгвісти Е. Сепіру та Б. Уорфу, що створили *гіпотезу мовної відносності*. У цій теорії йдеться про те, що процеси сприйняття і мислення людини зумовлені етноспецифічними особливостями мови. Відтак навколишня дійсність – це безладний потік різноманітних вражень, у який закон і порядок вносить мова. Таким чином, мова позиціонована як спеціальна система організації людського досвіду [10, с. 54]. Частково проблема мовної антропоцентричності порушена в працях О. Потебні. Термін "мовна картина світу" увів Л. Вайсгребер. Варто зазначити, що проблему картини світу та її мовне вираження розробляли також Ю. Апресян, Г. Брутян, Ю. Караулов, В. Морковкін, Ж. Соколовська, Н. Сукаленко, А. Вежбицька, А. Залізник, І. Левонтіна.

Перед тим як безпосередньо перейдемо до дослідження ролі інверсійних процесів у створенні мовної картини, спробуємо з'ясувати певні світоглядні критерії та психолінгвістичні чинники, що сприяють творенню словесного простору та простору в слові. Мова слугує елементом, який поєднує людину з тим, що її оточує, з ментальністю суспільства, нації, не тільки на сучасному етапі існування, але й залучає її до історичного минулого. Вона є безперечною діяльністю, що визначає спосіб сприйняття людиною дійсності. За О. Косенко, мова як абстрактна система зі структурними відношеннями елементів у рівневій організації перетворилася на об'єкт пізнання через суб'єкта-людину, коли важливими постали соціально-індивідуальні чинники впливу на її розвиток, функціонування людини в мові і мови в людському суспільстві [6].

Г. Гадамер звертає увагу на антиномічне вчення Канта, за яким світ як ціле не є даним і тому не може бути поясненим у категоріях науки як цілісне дане [5, с. 170]. Тобто немає певних науково обгрунтованих схем, алгоритмів, за якими навколишня дійсність може бути обгрунтована. Тим більше, коли це стосується гуманітаристики, а ще більше – філологічної інтерпретації, суть якої часто зводиться до множинних дискурсів. Мова – як виразник людської свідомості та динамічний процес має здатність не тільки номінувати, а й творити навколишню дійсність не лише в образах та сюжетах, а й, безперечно, у самій собі.

За Ю. Апресяном, мова має природну здатність відбивати в собі певний спосіб концептуалізації світу. Висловлені в ній значення складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови. Образ світу, втілений у мові, відповідає поняттю “мовна картина світу” [1] (за термінологією американських когнітивістів – концептуалізація світу, вміщена в мові). На думку О. Селіванової, мовні елементи становлять категорії “ментального лексикону”, який, складаючи мовну компетенцію людини, містить знання словникового складу й зафіксовані за формами номінативних одиниць смисли, що репрезентують інтеріоризовані у свідомості об'єкти та явища дійсності й концептуальну структуру внутрішнього рефлексивного досвіду [9, с. 232].

Однак звернемо увагу на те, що нормативний характер мови передбачає також нормативний підхід до так званого “омовлення” світу. У межах мовної картини актуальним є поняття мовного стереотипу. Засновник польської школи етнолінгвістики Єжи Бартмінський вважає, що “стереотип поєднує конотації, так би мовити, енциклопедичні (що випливають із знань про світ), і мовні (що належать мовним знанням)” [11, с. 103]. Тому будь-який відступ від норми передбачає дещо інший підхід до вивчення цього процесу. Як уже було наголошено вище, акцентуємо свою увагу на прикладі інверсивного творення художнього світу в літературному творі А. Багряної “Дивна така любов”.

Суть принципу інверсії передбачає свідоме відхилення від встановленого порядку з метою надання текстові художньої оригінальності, емоційності, експресивної насиченості. За термінологією, інверсія – це стилістичний прийом, що полягає у навмисній зміні звичайного порядку слів з метою емоційного, смислового, виділення якої-небудь частини висловлювання [10, с. 12]. Найчастіше такий прийом трапляється в мові поетичного твору, де він забезпечує не лише смислове навантаження, а й відповідну ритмомелодіку тексту. У прозовій тканині художнього твору метафорично інверсію можна зіставити зі “сріблястою ниткою” яка прикрашає його, надає оригінального образного та стилістичного ефекту. Інша річ, коли йдеться про наскрізь інверсивний текст, як у випадку досліджуваного роману.

Коментуючи наш вибір цього твору, варто зазначити, що його авторка – відома поетка з молодого покоління творців української літератури. Тому її прозовий текст містить чимало ознак поетичної мови, які проявляються на різних структурних рівнях та, можна сміливо твердити, визначають специфіку цього роману взагалі. “Коли пуповину різали, – казала мотовилівська повитуха Кукурудзиха, – мати від болю конала, кричала страшно – аж голос їй тоді відняло...”. Уже початок роману засвідчує незвичайну манеру авторського письма та спробу вияву абсолютно іншого бачення світу як через сприйняття героями, так і безпосередньо в баченні Анни Багряної.

У цитованому складному багатоконпонентному реченні можемо спостерігати кількарівневу інверсію, а саме:

- препозитивна позиція присудка (реми) щодо підмета (теми): “казала мотовилівська повитуха”;
- препозитивна позиція додатка щодо присудка: “...від болю конала”, та головного члена речення: “голос їй тоді відняло”;
- постпозитивна обставина способу дії: “кричала страшно”.

Оригінальність такої форми полягає не в окремих реченнях, а в тому, що весь роман написаний за принципом непрямого порядку слів у реченнях, що засвідчує певний лінгвістичний експеримент, за яким звичайна прозова мова перетворюється у ритмізовану композицію з професійно розставленими акцентними та фонетичними наголосами. Важливо звернути увагу на те, що письменниця майстерно поєднує зовнішню форму твору із внутрішнім світом своєї героїні, роблячи вдалу спробу інтермедіального поєднання літературного твору із музичною композицією Бетховена “Місячна соната” саме через форму: “Бабуся виймала з-під ліжка старого тріскучого “патіхвона” і ставила платівку. Єдину. Бо інших не було. Слухання оте ритуальним стало для нас – наче “Отченаш” – тільки не перед сном, а навпаки – після пробудження сонливого. І я слухала. Мовчки. Намагалася зрозуміти “Місячну сонату...” [2, с. 12–13]. Порушення прямого порядку слів, неповні, односкладні речення, що набувають значення лише у контексті абзацу надають художньому творові неповторного звучання та формують абсолютно незвичну, емоційно наснажену піднесену дійсність, за якою – все буденне і просте стає святковим та оригінальним.

На думку М. Гайдеггера, там, де світ стає “картинкою”, до дійсного ставляться як до такого, на що спрямована увага і що людина хоче для себе створити [3, с. 134]. Тобто світ трансформований у мові твору через інверсію постає як мистецька візія його героїнею Надійкою, котра виростає із “Місячної сонати” Бетховена і dorостає до знаменитої художниці. Мовна картина світу репрезентована у творі

на кількох досить оригінальних образних рівнях: Розповідь ведеться від першої особи, тобто дійсність героїні ми сприймаємо так, як вона її сприймає і омовлює (тобто через інверсивні речення); у день народження героїні мати втрачає голос, наче віддає його дівчинці, яка розуміє, що "...Коли мовчиши – ніхто твоїх думок потаємних не знатиме, твоїх мрій і намірів грішних, про які, мову маючи, неконтрольовано вибвкати можеш" [2, с. 9–10]; Надійка стає художницею – малює світ на картинах, яких ми не бачимо, але виразно уявляємо з її слів: "*Дерева, що корінням, наче руками жилими, птахів ловлять і не випускають більше ніколи. Будинки високі, що розгойдуються раптом і падають, усе живе в собі і під собою вбиваючи... Але роботи мої – по снах таких – ніби силою якоюсь надлюдською наповнювались. Ї мене наповнювали. Усе те, що я малювала, оживало, дихало і ніби із іншого світу мовою чудернацькою до мене озивалося, валячи потойбіч завіси полотняної*" [2, с. 128]. Найчастіше інверсія забезпечена ненормативним порядком другорядних членів речення, що не тільки ритмізує текст, а й ставить акцентні наголоси на словах, які для героїні є способом мислення і способом життя.

Уважають, що властивий певній мові спосіб концептуалізації дійсності почасти універсальний, почасти національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, через призму своїх мов [7]. На думку дослідників, інверсія є сильним стилістичним засобом для створення емпатичної інтонації. Якщо прямий порядок слів, як правило, не має стилістичного значення, то інверсійний – завжди стилістично значущий. Інверсія можлива лише в експресивній мові. Інверсія може надавати висловлюванню незвичність, і тим самим емоційність і експресивність [10, с. 32]. Так, у контексті досліджуваної проблеми варто також зазначити той факт, що українській мові не характерна строга впорядкованість слів у реченні, як, наприклад, в англійській, однак, свідомий відступ від традиційного порядку часто змінює смислові відтінки тексту, його звучання і сприйняття. У формуванні мовної картини світу в цьому випадку важливу роль відіграють також уявлення про внутрішній світ людини, які відображають досвід покоління протягом багатьох тисячоліть і здатні служити надійним провідником у цей світ. Така точка зору підтверджує концепцію досліджуваного роману, де внутрішній світ героїні через мову творить світ зовнішній. За уже згадуваним М. Гайдегером, "оскільки ми, люди, щоб бути тим, ким ми є, вбудовані в мову і ніколи не зможемо з неї вийти, щоб можна було оглянути її ще якимось ззовні, то в поле нашого зору сутність мови потрапляє кожного разу лише тією мірою, якою ми самі з'являємося в її полі" [3, с. 272]. Для героїні "Дивної такої любові" сутність мови, як і сутність світу, – у мистецтві, тому і думки її, висловлені у творі, – "дивні" і незвичні: "...із полотном розмовляла – мовою барв і почувань: що намалюю у ніч оцю – те і випаде мені долею, у часі найближчому здійсниться..." [2, с. 129].

Інверсія як відступ від прямого порядку слів є свідченням того, що мова, хоч і має систему норм і правил, – це живий організм, здатний розвиватися і розширюватися в різних напрямках, залежно від того, наскільки розширюється світогляд її носіїв, наскільки вони, носії, здатні до творчого осягнення дійсності, усвідомлення її динамічності і багатогранності. На думку Г. Гадамера, світ подібний до горизонту. Поруч зі звичним горизонтом, у межах якого живе людина, вчений "розташовує" мовний горизонт, який існує не в однині, і який не слід звужувати "методом зведення всього до спільного знаменника" [5, с. 172]. Тому поняття мовної картини світу, яке має як лінгвістичне так і психологічне обґрунтування, засвідчує, що відповідно до свідомості індивіда та його мовної свідомості мовна нормативність не завжди спрацьовує. Навпаки відхилення від правил задає тексту як мовному продуктові оригінальності. Спробуємо порівняти оригінальний текст роману із варіантом зредагованого відповідно до прямого порядку слів у реченні: "*Вулицею рідною, що колись – на очах моїх – у асфальт закута була – іду. Засніжене все довкола, сніжинки пустотливі за комір кожуха встрибнути так і норовлять – впускаю їх довірливо...*" [2, с. 193] "Іду рідною вулицею, що колись – на моїх очах – булла закута в асфальт. Засніжене все довкола, пустотливі сніжинки так і норовлять встрибнути за комір кожуха – довірливо їх впускаю" (ред. О. П.). Як бачимо, окрім ритму, текст втрачає внутрішню виразність та експресивність. Емоційно насичена мова персонажа перетворюється у звичний (хоча і метафоричний) монолог-спостереження.

Апелюючи до вже згаданого Г. Гадамера, звернемо увагу на те, що мова – це те, що ми маємо у вигляді слів і використовуємо на власний розсуд. Однак учений акцентує, що література (основним засобом реалізації якої є безперечно мова. – О. П.) прагне "оформити дещо словами, для чого не існує заздалегідь сформованих і відштампованих формул" [5, с. 190]. У контексті проблеми мовної картини світу на прикладі "Дивної такої любові" можемо подискутувати із таким твердженням, оскільки А. Багряна робить цілком вдалий експеримент відходження від таких штампів через наскрізне інверсування роману, не лише формуючи індивідуальну мовну картину світу, а й позиціонуючи мову своєрідним персонажем твору, що разом із музикою та малярством здатний впливати на головну героїню, керувати її думками та вчинками: "*Лякала ота дивна невідомість, із музикантом пов'язана. Може, – скривдити здатен?.. Тоді хай краще тільки у пам'яті моїй живе, в уяві і в... музиці... Сполохано навсібіч розширалася на вулицях борівських – чи нема його ніде поруч. Не було. Додому поверталася втаємниченою. Говорити ні до кого не хотіла. Наче мама – німою ставала*" [2, с. 64–65].

Отже, інверсія як спосіб формування мовної картини світу цілком виправдовує себе не лише в поетичних творах, де найчастіше застосовується, а й у великих прозових жанрах. Як стилістичний прийом

вона розставляє в реченні смислові навантаження, задає ритм, акцентує логічні наголоси, передає ставлення автора до героїв і емоційний стан автора; інверсія оживляє текст і робить його більш читабельним і цікавим. Ми з'ясували, що мова – це не лише унормована система номінації світу, а й неосяжний резерв, який полягає у пошуку нетипових форм реалізації візії навколишньої дійсності. Такі форми поновому ословеснюють як світ індивіда (героя), автора, так і всього художнього простору, створюючи Іншу картину світу, про що ми переконуємося на прикладі дослідженого роману Анни Багряної.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография / [Апресян Ю. Д., Апресян В. Ю., Бабаева Е. Э. и др.] // М. : Школа “Языки славянских культур”, 2006. – 910 с.
2. Багряна А. Дивна така любов / Анна Багряна. – К. : Нора-друк, 2010. – 208 с.
3. Гайдеггер М. Время и бытие / Мартин Гайдеггер. – М. : Высшая школа, 1993. – 312 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Гумбольдт В. – М. : Прогресс, 2000. – 396 с.
5. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Вибрані твори / Г.-Г. Гадамер ; [пер. з нім.]. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
6. Косенко О. С. Мовна картина світу [Електронний ресурс] / О. С. Косенко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Fkzh/2010_34/Kosenko.pdf.
7. Лукаш Г. П. Картина світу як об'єкт вивчення лінгвокультурології [Електронний ресурс] / Г. П. Лукаш. – Режим доступу : http://ntsa-efon-npu.at.ua/blog/kartina_svitu_jak_ob_ekt_vivchennja_lingvokulturologi_ji/2010-11-15-186.
8. Матвеева Т. В. Энергетика текста [Электронный ресурс] / Т. В. Матвеева // Известия Уральского гос. ун-та. – Вып. 3 (№ 17). – Режим доступа : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0017\(01_032001\)&xsl=showArticle.xslt&id=a08&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0017(01_032001)&xsl=showArticle.xslt&id=a08&doc=../content.jsp).
9. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
10. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1988. – 327 с.
11. Bartmiński Jerzy. Językowe podstawy obrazu świata / Jerzy Bartmiński. – Wydanie trzecie. – Lublin : W-wo UMCS, 2009. – 328 s.